

MÄLESTUSKILDE SUURE SÕJA ALGUSEST

Kevadel 1941 algas Võhmasse lennuvälja ehitamine. Väikesed kallurid vedasid Olustverest liiva, kruusatee tolmas. Kui tuul puhus tee poolt, oli meie õu tolmu täis. Elasin vanematega Tallinna–Viljandi maantee ääres, kolme kilomeetri kaugusel Võhmast Võhmasaare külas Tooma talus. Ka talu maad kulgesid umbes kilomeetri ulatuses rööbiti teega.

21. juunil läksin tädipojaga Ollepale, kus minu vanem vend oli jaamakorraldaja. Juba asulast läbi sõites hakkas meile silma, et seal liikus palju võõraid inimesi. Jaamas võeti meid kinni, ühed erariides ja relvadega mehed võtsid meilt jalgrattad, teised viisid meid pimedasse ruumi ja käsutasid seina äärde istuma, näoga seina poole. Rääkida ei lubatud. Silmad harjusid pimedusega, märkasin, et akendele olid ette riputatud mingisugused tekid, mis täielikult igalt poolt akent ei katnud. Minu kõrvale istusid ka kinnipeetud ning mulle tundus, et ruum oli rahvast täis. Mul käis peast läbi mõte: nüüd on Siberisse sõit. Alles see oli, kui öösel meie uksele klopiti. Läksin avama, kaks nahkjopes meest lükkasid mu kõrvale ja tulid sisse. Küsisid, kas meil võõraid on. Onu Peeter oli meil ja tema võeti kaasa. Küüditati ka tema pere.

Õhtul hakati kinnipeetuid ükshaaval välja laskma. Mina pääsesin tulema kella üheksa ajal, isegi tagasi ei lubatud vaadata. Õnneks oli jalgratas jaama seina najal alles.

Sõda käis ja igasuguseid jutte levis. Raadiod korjati ära ning tõest informatsiooni oli raske saada. Vaiksetel õhtutel oli kuulda kauget kahurimürinat.

7. juulil jõudis sõda meie talu maadele. Oli õhtuste talituste tegemise aeg, vanemad toimetasid õues, mina olin toas. Äkki kuulsin Kukeaugult, meie karjamaalt, masinate mürinat, puude raginat ja kõva venekeelset kisa. Kartsin väga ja hirmust kaotasin pea: hüppasin aknast välja ning kuuseheki varjus jooksin võssa. Redutasin seal tükk aega, siis hiilisin koju. Siin oli kõik rahulik, lehmad olid arvatavasti lõhutud aia kaudu tulema saanud, peale ühe. Sõjamürin kord vaibus, siis jälle valjenes.

Hommikul olid punaväelased õues, ülemused rääkisid toas isaga, kes kõneles hästi vene keelt. Ta ütles hiljem, et siin tulevad suured lahingud ja suur ülemus oli soovitanud ära minna. Karjamaale kaevati järjest kaevikuid juurde. Meil asus staap, see oli isegi hea, siis ei julgenud punaväelased omavolitseda.

Rakendasin hobuse vankri ette, ema ja isa tassisid varjuletoimetamiseks kraami vankrile. Liikusin Piiri raba poole. Kui olin naabri talust mööda kaasikusse jõudnud, tuli vastu siniste lõkmetega sõjaväelane. Ta pidas hobuse kinni ja asus teda lahti rakendama. Hobune vehkis peaga, mehe käsi sai pihta. No kus siis vihastas, nagu muutus nii õudseks. Kahju oli loomast, see oli noor hobune, talutöödel väga vajalik, sest põllutööriistad olid meil kahehobuse omad. Tõin vanema hobuse ja viisin vankri varjule. Õhtuks olid lehmad ja lambad sõja jalust ära. Piiri raba asus kahe kilomeetri kaugusel. Isa jäi ööseks koju. Hommikul oli avastanud, et meepurk laual on tühi, suur kivi on laual. Järgmine päev algas suurtükitle duelliga: sakslased tulistasid Viljandi poolt, venelased Võhmast.

Rabas olid varjul ka Lubjaahju omad, kelle maad sooga külgnesid, hooned paistsid sinna kätte.

Pärast lõunat nägime ühte meest taluhooneid süütamas. Järele jäi põllul asuv rehi. Põletati maha naabertalu Saare hooned. Et peremeest kätte ei saadud, lasti maha uusmaasaaja. Pimeduse saabudes lahingukära valjenes, kuulipildujate valangud järg-

nesid üksteisele. Iga kord, kui kuulid vihisesid, viskusin kõhuli. Võhma poolt paistis suur tulekahjukuma – põlesid alevi majad ja tapamaja. Oli kuulda sigade karjumist. Hommikuks oli lahing läbi.

Otsustasime, et läheme esialgu isaga kahekesi vaatama, mis talust on saanud. Enne naabri talu oli Saksa valvepost, kuid meile ei pööranud ta tähelepanu. Naabri rehealusega elumaja oli maha põlenud, ainult korsten veel seisis püsti. Meie maja oli tabanud neli mürsku, aknad olid ripakil ja ühe akna kohal mustendas suur auk. Sead olid väljas aedikus alles, aga kanu polnud kusagil, ainult tige kukk üksinda, teda ei tahtetud või ei saadud kätte.

Siis tuli üks mees väikese mootorrattaga, ütles, et tahab Paidesse minna. Rinne oli pidama jäänud, mees ei saanud edasi sõita, oli paar päeva meil. Ta oskas saksa keelt, nii saime sakslastega hädapärased jutud räägitud.

Õhtupoolikul tegi see mees ettepaneku minna vaatama, mida venelased kaevikutesse maha on jätnud. Naabri talu tagant hakkasidki kaevikud, täis igasugust sõjaväerustust ja toidukraami kaste. Mees võttis endale gaasitorbiku voltvooliku. Koduteel tuli vastu kaks sakslast. Nad hakkasid meest küsitlema, tõmbasid tal mütsi peast ning otsisid läbi. Kui püstol leiti, pidasin paremaks vaikselt vehkat teha. Veidi aja pärast tuli mees järele, aga ei seletanud midagi. Õhtuks said loomad, kuus lehma ja kuus lammast ning majakraam koju tagasi. Eluruumid olid segi ja elukorraldus samuti. Meierei ei töötanud, aga lehmad andsid palju piima. Oli juba juuli keskpaik, kuid heinateoga polnud veel alustatudki. Lubjaahju pere oli peavarjuta, kokku kuus inimest, kõige noorem äsja sündinud. Võtsime nad oma juurde. Loomalaudaks sai ainus nende tulest pääsenud hoone – rehi.

Meie õuele seati sisse Saksa sõjaväe staap: teeäärsetel pärnadel rippusid haakristiga lipud, maja seina ääres oli mitu lauda, mille taga istusid ülemused. Maanteel käis tihe liiklus.

Onupoeg Robert Viljandist oli meil külas, temast oli abi tõlgina ja talutöödel. 4. augustil laenasin Lubjaaugu peremehelt teise hobuse, et minna heina niitma. Robert võttis vikati. Isa oli pandud külavanemaks, tema läks käskusid laiali kandma. Heinamaalt nägime, et ühes kohas seisab palju masinaid, oli kuulda kõva juttu. Läksime vaatama, mis juhtunud. Minu isa oli auto alla jäänud ja surma saanud. Niitmine jäi pooleli. Robert sõitis jalgrattaga Suure-Jaani kirstu tellima. Samal päeval läksin hobusega kirstu ära tooma. Olid soojad ilmad. Matsime isa kolmandal päeval Pilstvere surnuaeda. Matuserong oli 15 hobust pikk. Äkki lendas Vene lennuk madalalt piki kolonni. Hobused hakkasid kartma. Õnneks kuulipildujavalangut ei järgnenud.

Aga see ei jäänud tulemata – olin just äsja ostetud hobuse peenramaa äärde ketti pannud, kui üle metsa tuli lennuk minu poole. Hüppasin väikesesse kraavi. Lennuk laskus madalamale ja kuulid plagisesid kartulilehtedesse. Jäime mõlemad ellu.

Karl Luht

Olin 8-aastane, kui isa suri, üksik laps, ema surma ajal olin 17-aastane. Eesti Vabariigi seadusega määrati orbudele hooldaja, kes tegeles kogu talumajapidamisega. Täiskasvanuks saades said ise õiguse talumajapidamises otsustada. Ema surma järel ei tahtnud, et talus hakkaks tegutsema päris võõras. Kutsusin Laeva kandist isa kaugelt sugulase Möldri (Rein Möldri isa) endale hooldajaks ja läksin siis Lustivere valda seda vormistama. Sel ajal oli Lustivere vallasvaeslaste hoolde esimeheks Tuula (Aksel Tuula isa). Tema ütles: „Me ei pane sulle hooldajat. Kui ei jaga, mida teha, tule räägi, annan juhiseid.“ Tore mees oli.

1939. aastal läksin Eesti kaitseväge aega teenima. Möldrid elasid ja hooldasid kogu aja minu talumajapidamist, kuni ükskord tagasi saabusin. Kaitseväge teenistust alustasin 1939. aastal Viljandis 5. suurtükigrupis, mis asus veetorni kõrval Laidoneri platsi ääres. 1940. aastal Vene okupatsiooniga löödi meid sellest kasarmust välja üle tänava söögisaali Maret ruumidesse. Hoone oli hõre, talve viibisime seal.

Kevadel viidi üle Kose Uuemõisa, seal oli kõrvuti kaks mõisa, edasi Muhusse Piirimetsa, kus meie ülesandeks olid topograafiline kaardistamine. Venelastel polnud piirkonnast ülevaadet. Kapten Tenner (Eesti Vabariigi aegne kapten) oli meil osakonna juhatajaks. Ronisime triangulatsiooni tornide otsa, möödistasime teid ja maju. Tenner oli väga hea mees, perekond asus Tallinnas. Tenner ööbis kooli internaadis, meie koolimajas põrandal. Eesti sõjaväes olid kaptenitel ka erariided.

Mäletan, kui tuldi Tennerile järele. Ta andis ära oma erariided ja läks veomasina peale, auto ninaots oli Saaremaa poole. Meie kõrval asus II grupp, läksime selle grupi ohvitseri poole, rääkisime, et Tenner viidi ära. Temal oli mootorratas, käivitas selle ja sõitis autole järele. Hiljem kuulsime, et kusagil keldris oli lakke kriibitud Tenneri nimi.

Sõda oli alanud, Saaremaale kostis juba sõjamüra ja meid viidi Tallinna Toompea 8. Võtsime kaasa Tenneri riided, et perekonnale üle anda. Kui sisenesime Toompea 8 hoonesse, polnud ühtegi püssimeest näha, aga kui viimane meie sõdur sisse astus, tuli välja tunnimees, kes lõi meie selja taga ukсед kinni.

Kartsime, et meid viiakse laevale, aga viidi Tallinn-Väikse kaudu Lasnamäel raudteel asuvasse loomavagunitesse. Sealt algas teekond Venemaale.

Meie ülem, major Everd, tahtis näidata enda ausameelsust ja kõik topograafilised riistad ja materjalid Moskvasse viia. Jõudsime rongiga Staraja Russani, sealt viidi metsa tööle, meist said tagavarapolgu mehed. Relvi meil enam polnud, puutokk oli püssiks.

Nägime Lovati jõe sillal juba sakslasi. Meid viidi üle jõe palke pidi Kurgani. Tassisime seljas palke, väga külm oli. Pidime kangiga ehituseks raiuma maapinnast, päevas jõudis mees raiuda vaevalt kanapesasuuruse augu.

1942. aasta talvel hakati eestlasi koguma Sverdlovskisse kindral Pärna alluvusse.

Elmar Hold

Tulin Põltsamaale 1939. aasta talvel tädi Liisi Kiiski poole õmblust õppima. Õmblen endale kõik riided selga. Siis abiellusin, mees oli ehitustöeline, aga tegi ka kingsepatööd. 1940. aastal sündis poeg Ants.

Nõukogude korra ajal oli abikaasa kingsepaks artellis, mis asus suurelt sillalt Jõgeva poole tulles kohe paremat kätt. Samas olid kingsepana tööl Randmeri Endli isa ja ema. Samas oli ka rikkaid.

Kui toimus Põltsamaa metsavendade lahing, mis neile ebaõnnestunult lõppes, oli Randmer artelli tagauksest sisse tulnud ja kuulnud rikaste juttu, kes teda ei märganud, et „Kui me oleksime võitnud, siis Randmeri ja Jõe oleks oksa tõmmanud“.

Siis tuli Paala majas olevast täitevkomiteest käsk sinna ilmuda. Mees veel ütles mulle, kuhu ta läheb ja kui ta tunni aja pärast tagasi ei tule, siis tean, kuhu ta kadus. Aga tuli ise tagasi ja kurtis, et peab minema täitevkomitee hoonet püssiga valvama.

Kui tuli evakueerumine, ei olnud enam kahtlust, et peame Venemaale minema. Põltsamaalt läks korraga kolm autot. Meiega koos läks Areti (Vervolt) pere lastega ning Salme ja Karl Olev lastega. Karl oli mingi asjamees tapamajas ja oli metsavendade rünnaku ajal saanud haavata. Veel olid tüdrukud Liisi ja Ellen, kelle nimesid enam ei mäleta.

Kõik koos jõudsime Saraatovi oblasti Voskressenski rajooni, olime tööl kolhoosis. Kartuleid panime maha labidaga, kõiki tegime käsitsi. Kartulikoored kuivatasime ära, tampisime uhmrisk peeneks ja lisasime jahule, sibul aitas elada. Ümbrus oli vaene, mullapind aga rikas. Kasvatati tomateid, arbuuse ja teravilja. Rohelised tomatid korjati nagu kartulid kuhja, ei tea, kuhu nad edasi viidi. Töötasu saime natuuras.

Eesti korpuse loomisega mobiliseeriti Karl Olev ja minu mees, kellest sai suurtükiväelane, aga enne lahingutesse minekut ta suri tüüfusse. Vedasin pojaga kahekesi tööliste kolhoosi põllule härgadega vett ja süüa. Toiduvedamine aitas meil elada. Saime 200 g vilja normipäeva eest. Lähedal asus üks Volga jõe väike haru.

Keegi ei tahtnud veevõtukaevusid puhastada, need olid ca 4 m sügavused ja sodi täis vajunud. Tegin selle töö ära ja sain ühe kaevu puhastamise eest neli normipäeva. Ühe päevaga puhastasin ühe kaevu.

Neli aastat olin seal, elasini Olevi Salmega ühes toas. Areti proua oskas hästi vene keelt ja temast sai kolhoosi raamatupidaja. Hiljem läks ta meie juurest eemale, aga tema tütre Leeloga olen seni kontaktis.

Emilie Ehala-Jõe

Minu isa Hans Soosaar sündis 1896. aastal Viljandimaal. Kaotas Vabadussõjas ohvitserina pool sõrme, teenete eest anti talle talu Türi ja Paide vahele, mina sündisin seal 1928. aastal. Kogu pere edasine elu möödus Eesti eri kohtades. Isa oli oma sugulasele ebaõnnestunud pangaveksli käemeheks ning õnnetuseks jäi ilma kogu varast. Algul jätkas isa sõjaväelasena teenistust Tapal ja Jõhvis, hiljem ehitustööde juhatajana Narva linnavalitsuses. Elasime neljatoalises korteris raekoja vastas Rüütli tänaval, ema hoolitses kodus laste eest: Eha (1924), Inge (1928) ja Ain (1931). Meil oli ilus elu, igal suvel suvitasime Narva-Jõesuus. Kooliteed alustasin Narva II algkoolis, selle viienda klassi lõpetasin kiituskirjaga juba nõukogude ajal 7. juunil 1941. Alles oleva kiituskirja peal on Lenini ja Stalini portree.

Nõukogude korra saabumise järel tõsteti meid korterist välja, sinna asus Vene ohvitseri perekond, meie saime väikse eluruumi kahe toa ja köögiga sama maja hoo-
vimajas.

Ema oli unes näinud, et isal tuleb täita ankeet, tahetakse viia kõrgemale töökohale. Ärgates ta palus isa väga, et ta kõrgema kohaga ei nõustuks, sest ankeedist tuleks Vabadussõjast osavõtt kohe välja. Isal tuligi ankeet täita, kõiki ta ei pannud kirja, aga see tuli kuidagi ikka välja.

14. juuni öösel aeti hoovi auto, meile tuli püssiga sõjaväelane ja kaks erariides meest, öeldi, et võimud annavad asjade pakkimiseks aega 20 minutit, kaasa võime võtta nii palju, kui kanda jõuame. Isa pandi eraldi istuma, ema oli šokis, 10-aastane vend veel magas. Eha õppis Oru Kodumajanduskoolis ja teda kodus ei olnud. Pakkisin linadesse ka isa asju, aga need võeti välja, öeldi, et pole neid teil vaja. Võõrad otsisid raamatukapist midagi, aga ei leidnud, raamatud jäid laiali põrandale, meil oli neid palju. Meid pandi autosse ja viidi Narva raudteejaama, isa paigutati eraldi loomavagunisse, vaguni kahel väikesel aknal olid trellid ees, sees kahekordsed narid ja väljaheidetele oli renn ukse all. Vagunites oli juba inimesi ees.

Terve öö ja pool päeva olime jaamas, siis läks ešelon Venemaa poole. Enne silda raudtee ääres oli tohutu rahvahulk meie lehitamas. Edasi nägime aknapiludest tee ääres vaid räämas osmikuid ja kitsi. Teel oli palju peatusi, vahel koguni ööpäev ühes kohas. Äkki hakkas vastu tulema sõjaväelastega ronge, saime aru – sõda on alanud.

Sverdlovskis eraldati ešelonist meeste vagunid. Nende rong läks meie vagunist mööda, mehed karjusid omaste nimesid, rahvas halas, mõned väikesed lapsed karjusid. Jõhvi kaupmehe Schmidtiga proua läks segaseks, kõssitas ja kõigutas end, lausus vaid: nananas, nananas, ananas.

Vagunis oli palav, vaevas veepuudus, söömisest ei tasu rääkidagi, vahel toodi mingisugust suppi. Sõitsime kuu aega Novosibirski jaamani, seal anti igale ümarad leivapätsid ja terve ešelon paigutati Obi jõe suurele pargasele. Obilt suundusime Vasjugani haru peale, selle lõpuosa oli madal, meid pandi lahtistele lootsikutele, olime pidevalt vihmast märjad. Kui enam lootsikutega edasi ei pääsenud, pandi meid Maiski küla juures maha. Siberis oli elu jõgede ääres.

Kohalikud kolhoosi esimehed olid hobustega tulnud jõekaldale endale tööjõudu hankima, see oligi orjaturg. Meie kompsud tõsteti hobuveokile, ise kõndisime jala järel 18 km kaugusele Vesjolõi külla, see oli näljaküla.

Meid paigutati eraisikute juurde. Sattusime ühte toanurka kolme perega (Schmidtid kolmekesi, Heigode pere – Linda ja tema ämm – ja meie kolmekesi). Sealt viidi meid paljaste naridega barakki, kus olime 18 inimesega koos, peagi Schmidtiga pere segane

ema suri. Linda Heigo oli rase, sünnitas barakis ja varsti laps suri. Magasime lattidest naridel, 1941. aasta talve tulekul müüs ema toidu eest ära kõik kodust kaasa võetud asjad, mis vähegi kõlbasid.

1942. aasta algas heitlusega elu eest, süüa polnud midagi, algas suremine. Esimesena surid noored mehed: Eerika Kala vend ühe noormehega, järgnes Linda Heigo laps ja ämm – kõik nälga. Kes barakis suri, jäi samasse, välja ronisime üle surnute, me polnud suutelised neid matma, olime nagu tuimad olevused, venelased matsid surnuid ühte auku nagu loomi. Baraki 18 inimesest jäi kuus elama, surm võttis perede kaupa. Ema ei suutnud enam tõusta, käisime vennaga venelaste juures kerjamas. Osa inimesi suhtus meisse kaastundlikult, neilt saime kartuli- ja naerikoori, osa nooremaid sõimas meid fašistideks.

Mõne pere küüditajad olid olnud inimlikumad, neil oli rohkem kraami kaasas, said seda vahetada või müüa ja endal hinge sees hoida. Väga palju olenes küüditajaist. Üks hea inimene aitas meid, tuli barakki ja küsis, kas siin elab Soosaare pere. Tema oli unes näinud, et Soosaare pere vajab abi – teda kästud neile midagi viia. Naine tõi meile ilusa talvekasuka ja lahkus. Müüsimise kasuka ära ja selle eest saime venelaste käest söögiks tünnis hapendatud naerilehti.

Väga raske oli 1942. aasta kevad, ema ei suutnud enam liikuda, mina käisin vaid kepi najal, olime looduse toidul, korjasime kasekoorealust mähka ning sõime ära kogu tärkava rohelise. Ühe vene pere käest saime väikse kateloki, selles keetsime korjatud rohtu, soola meil polnud.

Olime päästetud, kui tulid marjad, esimestena maasikad, siis sõstrad ja seened. Ema ja vend toibusid. Ema oli lamades unes näinud, kuidas ta laste tuleviku pärast muretses, talle oli öeldud, et kõik jäävad ellu ja elu tuleb pikk. Ema ja isa olid Eestis vennastekoguduses, ema sai elamiseks jõudu usust ning jagas seda teistelegi, kohapeal tuli sellest pahandus.

Lisaks kõikidele hädadele kimbutasid meid tohutud paised, mädased riided kleepusid kinni, tirisime neid ihu küljest lahti, ussid tulid vahele. Ussitasime elusalt. Olin 13-aastane, elutahe oli tugev.

Kui paisetest lahti saime, tulid selga väiksed valged täid, kõik kihas. Keetsin särgi vees läbi, aga kui uuesti selga panin, olid jälle täid seljas, kraapisime end veriseks. Hiljem Eestis üks arst rääkis, et väiksed valged vaevatäid tulevad pooridest.

1943. aasta talveks olime sealse eluga rohkem harjunud: talveks olime korjanud põldohakaid, hapendanud naerilehti, korjanud jõe äärest vaarikaid, mustsõstraid ja kibuvitsamarju ning kuivatanud seeni.

Vesjolõi küla oli väga vaene, seal olid ka venelased näljas, ema otsustas viia meid Maiski poole Kamennõisse, seal oli elu jõukam. Tegelikult lahkuda ei lubatud, aga kohalik kontrollija arvas: nagu nii surevad, las lähevad! Hakkasime Kamennõi kolhoosis põllul töötama, kitkusime linu, tööl käies saime lõunaks süüa ühiskatlast – kartuleid ja jahukõrti. Põllul herneid kitkudes sõime ka neid ja elasime suve üle. Talvel käisime mööda küla tööd otsimas: vedasime jõest vett, saagisime puid, sorteerisime kartuleid. Tasuks saime toiduaineid, süüa ja kerjasime ka. Kõik saadu jaotasime kolme peale.

1944. aastal anti meile natuke aiamaad, mille nimetasime hingemaaks. Harisime selle labidaga ära, saime veidi pisikesi kartuleid mahapanekuks ja naeri (turnipsi) seemet, kolhoos andis natuke jahu töötasuks. Suutsime taas edasi elada.

Kolhoos pidi enda inimesi saatma talvel 350 km kaugusele metsatööle. Kui sain

16-aastaseks, saadeti ka mind metsatöölle, ümberringi oli tohutu lumi. Metsatöölisele anti päevas 400 g nätsket vesist leiba, ühes kuus 0,5 l poslamaslat ja 1 kg tangu. Saagisime käsisaega paaris, tööle pandi lähestikku, tihti oli pealelangevate puudega õnnetusi. Põhiliselt olid männid, kuused ja mõni lehis, puud vajasid langedes sügavasse lumme. Kindad olid nagu jääkobakad, katsu sellisega kirvest käes hoida. Töö oli harjumatu ja väga raske.

Kord oli väga kõva tuul, ma ei osanud hoida, sain hoobi kuklasse, olin kaua pikali maas, väga külm oli. Õnneks barakk ei olnud kaugel, lõpuks jõudsin sinna komberdada ja jäin palja nari peale lamama. Meister tuli vaatama, tõi mulle padja pea alla – eks ta ka kartis. Kui toibusin, tuli uuesti metsa minna, ja niimoodi aastaid.

Barakis äratati kell kuus kongiga, veel pimedas, kella kaheksaks pidime metsas töö juures olema. Ka üle 40-kraadise külmaga olime tööl, raske oli kirvest käes hoida. Julmust oli kole palju. Kord suure külmaga tulime barakki sooja, meistrid tulid, söimasid meid valimatult, viskasid vett pliidi alla ja saatsid taas metsa. Meistrid olid enamikus sissetulnud venelased, kartsin neid väga. Kui kord läks ohtlikuks, põgenesin öösel üksinda ära. Kaasas oli vaid 400 g leiba ja ees 350 km teekonda. Julgesin vaid öösel liikuda, kartsin tagaajajaid. Sellest teekonnast ei olnud ühes 70 km osas ühtegi inimasulat. Ometi jõudsin õnnelikult ema juurde.

Vend oli metsas palkide vedaja, meie, tüdrukud, langetasime. Normid olid ka, kes normi ei täitnud, saadeti vangi. Normi suurust enam ei mäleta. Töö käis pimedani, valges metsast välja tulla ei tohtinud, vaba päeva orjadele ei olnud. Ja nii 10 aastat järjest.

Suvel olime kolhoosis heinal, koristasime suvinisu vihkudesse ja panime hakki, öösel peksime reht. Ainus vaba päev oli valimispäev, see tähendas, et pidime minema hommikul vara teise külla valima.

Metsas oli töötasuks vaid leib, kui täitsid kuunormi 110-protsendiliselt, said rahas lisapalka. Kui juba metsatööga harjusin, suutsin talve jooksul töönormi ületada ja selle eest nii palju raha saada, et ostsin lisapalga eest 1948. aastal puhvaika ja vatipüksid. Siis oli neid juba müüa, algul polnud seal midagi saada.

Vahepeal jäi selg metsas haigeks, ravi seljanärvipõletikuga polnud. Ei saanud liikuda ja kummardada, ainsaks raviks oli barakis pliidi vastas kuumutamine. Nagu vähegi suutsin, uuesti metsa. Kummarduda veel ei saanud, saagisin põlvili lumes.

Ühel aastal kukkus suur oks abaluu peale, olin mitu kuud maas. Barakki küttis ja koristas vanem eesti naine, aitas tema hoolitsus ja hoidmine. Mul tekkisid krambid, mingisugust rohtu ei saanud. Tema oli mul krampide ajal keelt hoidnud, et ma seda läbi ei hammustaks. Kui sealt ükskord koju saime, läksin Maiski haiglasse. Sealne lätlannast arst ütles, et lausa ime: luu on õnneks kinni kasvanud.

Iira Kivisoo Narvast oli minu tubli paariline metsas, tänu temale saime endile riided selga. Kui Iira tiisikusse jäi, ei käinud ta enam tööl.

Selle raske töö ja viletsa toidu juures köhisin ka mina. Arsti juurde ei saanud ning pikapeale kadus köhimine ära, põdesin välja. Hiljem Eestis röntgenis käies avastati kopsu vasakus pooles lubjastunud kolded. Ma ei teadnudki, et põdesin tiisikust. See oli jumala ime!

Olime vennaga talvel metsatööl ja suvel kolhoosis Siberi aja lõpuni. Ema oli talvel ikka üksinda. Ema lõputud palved hoidsid meid elus!

Küttepuud tassisime metsast endile barakki seljas, ema küttis ahju. Kui ainsad

riided olid märjad, võtsime need seljast, ronisime ahju peale ja ema kuivatas riided tule paistel ära.

Pärast Stalini surma läks elu kergemaks. Polnud enam nälga, saime endile suurema kartulimaa, vend kündis ja äestas maad. Suvel töötasin mina ka hobustega. Vesjolois oli algul eestlasi palju, Kamennajas juba vähem, suur kriis oli läbi ja surijaidki vähem.

Hiljem saime Eestis teada, et isa oli Sosvas metsatööl 1943. aastal nälga surnud. Nemad said metsatööl samuti vaid 400 grammi leiba.

Sama Risti proua, kes suure nälja ajal oli meile ilusa kasuka toonud, jäi ise raskesse olukorda. Taas oli ema unes näinud, et meie abistaja abi vajab. Hommikul rääkis ta sellest ning otsustas ta üles otsida. Äkki tuli meie onni sama räbalais ja kõhnunud proua abi otsima. Rääkis oma loo: kui pere, kus ta elas, oli kogu tema vara kätte saanud, ajasid ta endi majast välja. Siis hakkas meid otsima, sai teada, et oleme Vesjoloist lahkunud. Jalgsi enam liikuda ei jõudnud, sai hea inimese abil hobusega meie juurde Kamennajasse.

Võtsime ta endi juurde, hoolitsesime ja turgutasime üles. Talle olid Eestist tehtud palvekirjad ja ta sai tagasi oma kodumajja Iisakusse. Saatis meile veel ühe paki, kuid peagi suri vähki, meie enam ei kohtunud.

1956. aasta sügisel saime teada, et oleme vabad, kuid kojusõiduks raha polnud. Lõpuks hakati metsatööl küll rahapalka maksuma, aga saadud raha eest ostsime lehma. Müüsimise lehma ära, sellest jätkus piletiraha vaid ühele. Õde oli Eestis ise hädas, temalgi polnud meile raha saata.

Otsustasime, et ema ja vend jäävad Siberi, mina sõidan Eestisse. Jõudsin hilissügisel Tartu raudteejaama – äkki oli ümberringi eesti keel. See oli nii liigutav, läksin jaamahoone nurka ja nutsin seal vist küll terve tunni. Nii suur oli igatsus kodumaa järele.

Õde Eha elas Annikveres, otse Kuppari talu vastas. Seal sain tuttavaks pool aastat varem Vorkuta vangilaagrist vabanenud Kuppari talu perepoja Edgar Kulbiga. Olime ühesuguse elusaatuse ja mõttelaadiga, peagi me abiellusime. Edgari õde Renate tehti kulakuks, ta läks metsa, saadi kätte ja pandi vangi. Pere eluaegne teenija Ida Künnapuu oli nende kodu alles hoidnud. Seal siis elasime kõik koos, 1959. aastal sündis meie perre poeg.

Haridust mul polnud, ainult Eesti viis klassi, jälle kolhoosi. Läksin põllutööle Martin Lillevere nimelisse kolhoosi. Edgarist sai katlakütja Annikvere sigalal, ta oli Vorkutas ka katelt kütnud. Siis veendi mind ka samasse sigalasse tööle. Kümme aastat töötasin emisetalitajana, samas laudas ka magasin poegimisperiodil. Tööd oli palju. Et rohkem palka saada, püüdsin väga pesakonnast 11 elusat põrsast üle anda. Olin tööga pidevalt esimeste hulgas.

1956. aasta lõpus tulid ka ema ja vend Siberist ära, jõudsid Eestisse 1957. aasta algul. Üldine vabastus tuli Siberis 1958. aastal. Kui ehitati Vöhmanõmme külla uus kompleks ning likvideeriti Annikvere sigala, läksin tööle Heino Joosti juurde aiandisse. Vedasin mulda, istutasin ja kastsin taimi, punusin matusepärgi. Töö oli füüsiliselt raske.

Inge Kulp

Pärast põhikooli lõpetamist olin kodus põllutöödel, kündsin, külvasin, nagu oskasin, kui isa ajas vallaasju. Lõin kaasa maanoorte ühenduse ringides. 1939. aastal asusin Vodja töödejuhatajate kaheaastasesse kooli õppima, sinna võeti alles 17-aastaselt. 1941. aasta juuli algul ühel öhtul kutsuti kooli kantseleisse. Koolijuhataja Juhan Nuut andis meile venekeelsed sõjaväekutsed, kutse kättesaamise kohta andsime allkirja. Selle järgi pidime 3. juulil kell 10 olema Tapa mõisas (3-korruseline telliskivist maja linna servas) asuvas kasarmus, kaasa tuli võtta viie päeva leivakott, kaks paari ihupesu jm. Nuut käskis meil koju kirjutada, et saime kutsed ja meie varandus (jalgratas, riided) jääb siia. Mõtlesin, et mis siin ikka kirjutada – kui viie päeva toidumoon, siis viie päeva pärast olen kodus. Hiljem Nuut küsis, kas koju teatasime, ja käskis tingimata kirjutada. Nii kirjutasingi kutsest.

Kui Tapa kasarmu õue jõudsim, löödi väravad kinni, olime kinnises aias koos väga paljude inimestega. Kolmandal päeval oli leivakott tühi. Pea kohal käisid lennukid – kelle omad need olid, ei teadnud.

Äkki tuldi meie juurde ja küsiti, kes tahab Tapal hobuseid valvata. Olin nõus minema. Hobused olid talupidajatelt kokku veetud ja ootasid linnapargis puude külge seotult Venemaale saatmist. Tuli anda neile heinu ja juua. Olin telgis koos Albert Agariga Saaremaalt, ülem oli venelane, midagi meile ei räägitud. Venemaalt oli toodud kogu sõjaväe varustus, rābaldunud riided haisesid koledalt. Mõtlesin: kas selline on siis see öitsev kolhoosikord? Keegi ütles, et meid saadetakse Venemaale koos hobustega.

Segadust oli palju, plaanisin võimaluse korral jalga lasta. 3. juulil olid sakslased juba Valgas. Rääkisin ühele usaldust äratavale mehele, et mulle on see kõik vastumeelt. Küsisin, kas ta annaks mulle põgenemisel öömaja. Mees kutsus mind oma aiamaajja, järgmisel hommikul pidi maalt tulema tuttav mees, kes viib mu maale. Oma plaanidest ei rääkinud ühelegi.

Öö magasin selle mehe aiamaajas, hommikul tuli tema juurde Amblast Osvald Akkel. Tema maja asus tee ääres, nägin hästi venelaste liikumisi. Oli piinlik, et pere pidas mind ülal mitte millegi eest. Siis tuli sinna Võhmutast talumees, uuris, kust kandist olen. Teadis Põltsamaad hästi, rääkisin küll, et ma olen hoopis Pajusist. Mees kutsus enda poole, et tema talu on teest eemal, ei jää nii jalgu ja Vodjale ka lähemal. Küsis, kas ma Põltsamaa politseikomissari Anto Kari, tema poega, tunnen. Mäletasin küll seda suurt tugevat meest Põltsamaal, läks Tartu Ülikooli õigusteadust õppima.

Tänasin pererahvast hoolitsuse eest ja läksin Võhmuta mõisa juurde, aitasin pererahval talutöid teha. Nädala pärast, kas 13. või 14. juulil, kostis Koeru poolt mürinat, kuulipilduja plaginat, lennukid lendasid. Vanaperemees ootas poega, olime päeval kartulikeldris. Äkki olid õues mootorratastega sakslased, viskasid relvad kolinal maha ja küsisid juua. See oli esimene kohtumine sakslastega, kes käitusid vabalt. Peretütar tõmbas piimanõu kaevust välja, andis neile piima juua. Sakslased küsisid ikka: russ, russ? Polnud siin enam ühtegi russi. Päeva olin veel seal, siis jätsin pererahvaga head aega ja läksin Vodjale. Kahe aasta jooksul oli kolm valitsust. Minu kaaslane Agar aga jäigi kadunuks.

Paul Ulp (1922)

FRAGMENTS OF THE BEGINNING OF WORLD WAR II IN ESTONIA

These fragments of memory date from the first days of World War II and were narrated by people with different fate.

Karl Luht talks about the summer of 1941 in Tooma Farm in Võhmassaare village near Võhma. Within a short period their farm housed the headquarters of the Soviet and the German Army; he survived an arrest and a cannon duel between the two major fighting forces. Though being lucky to survive it all, his luck was marred by his father's death in a traffic accident.

Elmar Hold was in army service in the 5th artillery group in Viljandi when the Soviet occupation started. When the war began, he was in Tallinn. Next followed forest works in Russia and the Rifle Corps.

Emilie Ehala-Jõe was evacuated to Voskresensky district in Saratov oblast when the war broke out. As an evacuee she did not suffer from hunger badly, but she did see the "flowers" of collective farming. For example, planting potatoes using a spade.

Inge Kulp tells a serious story about the family of an Estonian officer who were deported to Russia on 14 June 1941. The Narva family was separated from their head of family and were taken to a village named, ironically in this situation, Vesoly (in Russian: cheerful, joyous), which actually was a village of hunger. Already in the first winter their fight for life and against hunger and cold started.

For Paul Ulp the war began on 3 July 1941 with the mobilisation order, which initially took him to guard the horses robbed by the Red Army. However, this kind of a position later gave him a chance to escape.

(Editor's summary)